

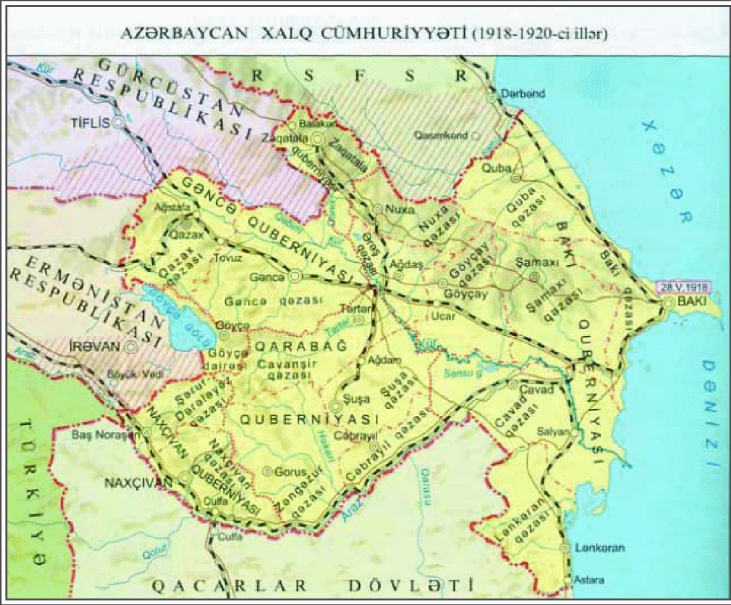

Şehla Cabbarlı

Vətən müharibəsindən sonra aktual məsələlərdən biri də Naxçıvan Muxtar Respublikası ilə Azərbaycan Respublikasının birləşdirəcək Zəngəzur dəhlizinin açılması və azərbaycanlıların gələcəkdə Zəngəzura qayıtması məsələsidir. Qonşu dövlətlər buna əngəl yaratmaq istəsə də, Azərbaycanın bu yöndə mövqeyi qətiyyətlidir. Çünki bu bölgə tarix boyu azərbaycanlıların yaşadığı qədim yurd olub. İstər adının etimologiyası, istər tarixi, maddi və mədəni abidələri, bölgəyə xas mədəniyyəti də bunu əsaslı sübut edir.

Hazırda xalqın dilində Şərqi Zəngəzur və Qərbi Zəngəzur deyilən coğrafi ərazi mövcuddur ki, Vətən müharibəsində Azərbaycan Respublikasının tərkibində olan şərqi hissəsi işğaldadır. Şərqi Zəngəzura daxil olan Qubadlı, Zəngilan və Laçın rayonları azad olunsada, tarixi ədalət tam olaraq bərpa ediləməyib. Zəngəzurun qərbi hissə də Ermənistanın tərkibindədir.

Zəngəzurun ərazisi və tarixi

Araşdırmaçıların gəldiyi nəticəyə görə, Zəngəzur adının etimologiyası Mahmud Kaşqarlının və Fəzlullah Rəşidəddinin əsərlərində qeyd etdikləri "zəngi" hun-oğuz türk tayfalarının adına bağlıdır. Zəngi adına bölgələrdə bir çox yerlər bağlıdır. Onlardan Zəngibasar, Zəngene, Zəngi çayı və s. misal çəkmək olar. "Sur", yaxud da "zur" isə yüksək yerdə dağ, qala, bürc mənasında işlədilir. Beləliklə Zəngəzur adının açıqlaması da "Zəngilərin qalası", yaxud da "Zəngilərin dağı" deməkdir.

Digər bir variant isə "Zəngizər" adıdır ki, bu da "daşlıq", "qayalıq", "dərə" mənası verir. Lakin hər iki ad mənsəbə türk tayfaları olan Zəngilərə bağlıdır.

Mahalin ərazisində ən qədim yer adı Mehri adıdır ki, bu ada Assur-Babil gil kitabələrində hərbi yürüşlər bölməsində rast gəlinib. Burada Mehri "Miğir" kimi yazılıb. Hətta çaylar və coğrafiya da dəqiq göstərilməklə "Miğir ölkəsi" qeyd edilmişdir.

Zəngəzurda iskilərin yaşadığına dair tarixi faktlar da mövcuddur. 1944-cü ildə İsak Cəfərzadə və memar İ.Şebilkin Qubadlıda tədqiqat işləri apararkən, burada siklopiq qalalar, tunc güzgülər, silahlər tapmışdılar. Sonradan məlum oldu ki, bu abidələr Oğuz türklərindən daha əvvəlki dövrlərə, məhz türk mədəniyyətinə aiddir. Lakin həmin dövrdə bunu açıq deyə bilmirdilər.

Müasir tarixçilər isə tədqiqatı bir daha incələdikdən sonra ray verirdilər ki, həmin abidələr və əşyalar məhz iskit-sak mədəniyyətinə aiddir. Qara kilsə (Sisiyan) rayonundakı urud abidələri, qəbəzlər mazar daşları tariximizin bu yerlərdə daha qədimdən mövcud olduğunu bir daha təsdiqləyir.

Zəngəzurun daha bir ərazisi Sünikdir. Musa Kalankatlı "Alban Tarixi" kitabında buranı "Sisakan" və "Sünik" adlandırır. Bu adın da etimologiyası Sak türklərinə bağlıdır. Belə ki, "sis" qədim türkcədə "hündür yer", "meşə" deməkdir. Sak türk tayfası, "an" isə yer mənasını bildirir. Ayrıca, suriyalı Zaxari Ritorun 555-ci ildə yazdığına görə, Syuni adlı hökmdar Alban ölkəsində Sisakana başçılıq edib.

Buranın əhalisi xristianlardan fərqli danışır. Bu faktın üzərində araşdırma aparən alimlər həmin əhalini 26 dildə danışan Alban tayfalarından birinə aid edirlər. Ermənilər Sovet dövründə həmin faktı öz xeyirlərinə istifadə etməyə çalışsalar da, bu, mümkün olmadı. Çünki rus qafqazşünaslarının apardıqları tədqiqatlar zamanı ermənilərin həmin ərazidə yaşamadığı, Van gölü ətrafında kiçik çarlıqda birləşdikləri, eyni zamanda Romanın təsiri ilə 315-ci ildən sonra xristianlığı qəbul etdikləri qeyd edilib. Suriyalı tarixçi isə Sünikdə yaşayan xalqın xristian olmadığını, atəşpərəst olduğunu yazıb.

Surların arxasındakı yurd: Bütün yollar eyni həqiqətə aparır

"İngilis köməyindən imtina olunmalıdır, onlar bizə mane olurlar. Təxirə salınmadan ordu hissələri Zəngəzura göndərsin"

ri"ndə isə göstərilir ki, burada 200 kənd türk-müsəlman əhalinə aiddir, 53 kəndə isə heç kim yaşamır.

Qarabağ xanlığı yaranandan sonra ümumilikdə Zəngəzur mahalı da xanlığın tərkibinə daxil olmuşdu. Lakin 1828-ci ildə Qacar İrəni ilə Çar Rusiyası arasında bağlanan "Türkmənçay" müqaviləsindən sonra Çar I Nikolayın əmri ilə Zəngəzurun da bir hissəsi daxil edilməklə, bölgədə "Erməni vilayəti" adlı inzibati ərazi vahidi yaradıldı. Kütləvi olaraq İrən və Osmanlı ərazilərindən İrəvan xanlığına, Zəngəzura erməni ailələr köçürüldü. Onlardan vergi alınmadı, əksinə hər cür dəstək göstərildi. Azərbaycanlılar isə sıxışdırılaraq, zamanla öz evlərindən çıxarıldılar, Qarabağ ərazisinə köçürüldülər.

Çar Rusiyasının Qafqazda inzibati ərazi bölgüsü apardığı zaman, 1861-ci ildə mərkəzi Gorus olan Zəngəzur qəzası yaradıldı. Lakin 1867-ci ildə Yelizavetpol (Gəncə) quberniyası yaradıldı və Zəngəzur qəzası da bu quberniyanın tərkibinə daxil edildi. Quberniyanın ən böyük qəzası olduğundan dörd dairəyə bölünmüşdü.

1874-cü ilə aid kameral təsvirlərdə göstərilir ki, Zəngəzurda 168 xəzinə kəndi (vergi verən) mövcuddur. Onlardan 120-si müsəlman-türk, 42-si erməni, digərləri isə yeni xristian əhalinin yaşadığı kənddir. Əhalinin bəziyyətinə verilən əkinəyararlı torpaq sahəsinin ümumi sahəsi 155 min desyatın idi. Əhalinin əsas məşğuliyəti buğda, arpa əkinçiliyi ilə məşğul olmaq idi. İkinci sahə isə maldarlıq və qoyunçuluq idi.

Zəngəzur Azərbaycanın zəngin mədəniyyət mərkəzlərindədir. Əhaliin saxladığı qoyunların xüsusən xanımlar ələməyi ilə gözəl xaçlalar toxuyurdular. "Yaməni" və "zili" adlanan xaç-kilimləri dünyada məşhur idi. Zəngəzurda yol məsələsi təbii relyefdən asılı olaraq müərkəbbə idi. İlk dəfə 1881-ci ildə Şuşa-Gorus-Naxçıvan arabası yolunun çəkilməsinə başlandı.

Artıq 19-cu əsrin sonundan Zəngəzurda əhalinin sayı artmışdı. Bu da Osmanlıda ermənilərin törətdiyi bəzi hadisələr üzündən oradan köçürülmələrlə əlaqəli idi. Zəngəzurda azərbaycanlılara qarşı ermənilərin ilk qətləmi 1905-ci ildə başladı. Qonşu kəndlərdə yaşayan ermənilər eynən Osmanlı tərkibində etdikləri kimi Zəngəzurda da müsəlman kəndlərinə hücum etməyə başladılar.

Bu çaxnaşmalar Azərbaycan Cümhuriyyətinin dövründə də baş verirdi. Hətta Cümhuriyyətin Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının topladığı 36 cildlik istintaq materialları arasında 80 səhifə Zəngəzur cinayətlərinə həsr olunub.

Ermənilərə divan tutan qəhrəmanlar

Zəngəzurda hərbi əməliyyatlar və milli hökumətə qarşı uzanan əllərin necə peşəkarcılıqla qılınması haqqında danışanda məlumatlı insanlar həmin an Sultan və Xosrov bəy Sultanov qaradaşlarını xatırlayır.

Zəngəzur qəzasının Qasımuşağı obasından olan bu qaradaşları qəhrəmanlığı Azərbaycan tarixində öz səhifəsini yazıb. 1918-ci ilin sentyabrında Naxçıvandan Zəngəzura 10 minlik ordu ilə keçən Andronik Ozonyan burada böyük yağmalama və qətləmlər törətmişdi. Məqsəd Şuşaya keçmək, oradakı bir-

etdi. Təyinat 1919-cu ilin 15 yanvarında qeydə alındı, fevralın əvvəllərində artıq Xosrov bəy general-qubematorluğun mərkəzində - Şuşada idi.

Bundan sonra Qarabağda, onun tərkibinə daxil olan qəzalardan biri kimi Zəngəzurda tek Sultan bəy deyil, Xosrov bəy də ermənilərə diz çökdürüldü. Dro Kanayanın Əsgəran yolunu tutub, Zəngəzurla əlaqəni kəsməsi Xosrov bəyi çox qəzəbləndirmişdi. Gizli yollara belə olan Xosrov bəy öz hazırladığı plana görə, Dronun quldur dəstəsini məhv etmişdi.

O, Cümhuriyyətin mərkəzinə göndərdiyi məktubda qətiyyətlə yazırdı:

leşmərlə birlikdə Gəncə üzərinə hücum etmək idi. Bu haqda Şaumyana da məlumat vermişdi.

Hətta onlar Sultan bəyden xahiş edirdilər ki, "bizə bu keçiddən keçmək üçün kömək edin, sizə böyük məbləğdə qızıl verəcəyik". Sultan bəy bu haqda qaradaşı Xosrov bəylə danışırdı və birlikdə plan qururdular. Onlar Andronikdən silah istəyirdilər. Andronik isə onları istədiyi qədər silah göndərirdi. Silahları yolda iken Sultan bəyin igidləri silah gətirənləri pusquya salıb onları məhv edib, silahları toplandıqları əraziyə gətirdilər.

Beləliklə dəstənin silah məsələsi həll olundu. Andronik rahat şəkildə Gorusdan Şuşaya doğru hərəkətə keçmək istəyərkən, qəfilən Sultan bəyin dəstəsi tərəfindən pusquya salınır. Onun ordusu igidlik göstərərək, Zabux dərəsində pusquya salınmış erməniləri böyük itkilərə məruz qoydu, demək olar ki, həmin ordu darmadağın edildi. 600-dən çox əsir alındı. Bu döyüşlərdə Sultan bəyin ən etibarlı silahdaşları olan Çağazurlu Ağamməd və Seyid Həmid xüsusi qəhrəmanlıq göstərmişdilər.

Cümhuriyyət Qarabağ General-Qubematorluğu yaradılmasına qərar verəndə Xosrov Paşa Bey oğlu Sultanovun əraziyə hakim olması və digər keyfiyyətləri nəzərə alınaraq, o, qubemator təyin

"Zəngəzur məsələsində ingilis köməyindən imtina olunmalıdır. Onlar bizə mane olurlar. Təxirə salınmadan ordu hissələri Zəngəzura göndərsin".

Gənşirliqlər, türk ordusunun Azərbaycanı çəkilməsi ermənilərin əl-qolunu açdı. Daxilə 5-ci kolonla milli qüvvələrin mübarizəsi, Cümhuriyyətin süqut etməsi Zəngəzuru tək qoydu...

1920-ci ilin yayında Moskvada gedən müzakirələrdə Zəngəzur Azərbaycanla Ermənistan arasında mübahisəli ərazi elan edildi. Həmin ilin dekabr ayından başlayaraq 10 il ərzində Zəngəzurdan 405 min desyatın torpaq ermənilərə verildi. Bunlara yanaşı, 1948-ci ildə bölgədən azərbaycanlıların deportasiyası həyata keçirildi. 131 ailəni əhatələyən 712 nəfər Mingəçevirə yaxın olan Hürüuşağı kəndinə köçürüldü.

1988-ci ildə isə Qərbi Zəngəzurun Sisiyan, Qafan, Gorus və Mehri rayonlarında ümumilikdə 66 kənddən son azərbaycanlılar da deportasiya edildi. 1992-ci ildən başlayan Qarabağ müharibəsi zamanı isə Şərqi Zəngəzura daxil olan Azərbaycanın Laçın, Qubadlı və Zəngilan rayonları növbə ilə işğal edildi - ta ki, 2020-ci ilin Vətən müharibəsinədək.

Qərbi Zəngəzur da Azərbaycandır!